УДК: 338.2:336.228.34 (солиқлардан бўйин товлаш ва яширин айланма, коррупция)

КОРРУПЦИЯНИНГ СОЛИҚЛАРДАН БЎЙИН ТОВЛАШ ВА ЯШИРИН ИҚТИСОДИЁТНИНГ ШАКЛЛАНИШИГА ТАЪСИРИ: НАЗАРИЙ ЁНДАШУВЛАР ВА МОДЕЛЛАР ТАҲЛИЛИ

КАХОРОВ НОДИР АХРОРКУЛОВИЧ
doi:https://doi.org/10.5281/zenodo.23033923

Аннотация. Мазкур мақолада коррупциянинг солиқлардан бўйин товлаш ҳамда яширин иқтисодиётнинг кенгайишига кўрсатадиган детерминантлик таъсири назарий жиҳатдан таҳлил қилинади. Тадқиқотда М.Аллингем ва А.Сандмонинг солиқлардан қочиш бўйича классик иқтисодий модели ҳамда замонавий "солиқ одоби" (tax morale) концепциялари ўртасидаги боғлиқлик коррупция омили орқали кўриб чиқилади. Коррупция давлат органларига бўлган ишончни сусайтириши, ижтимоий шартномани бузиши ва солиқ тўловчиларнинг ихтиёрий равишда солиқ тўлаш иштиёқини камайтириши тизимли равишда асослаб берилган.

Калит сўзлар: яширин иқтисодиёт, коррупция, солиқлардан бўйин товлаш, Аллингем-Сандмо модели, солиқ одоби, солиқ маданияти, иқтисодий хавфсизлик.

Title: The Impact of Corruption on Tax Evasion and the Emergence of the Shadow Economy: Theoretical Approaches and Models Analysis

Abstract. This article theoretically analyzes the determinant impact of the corruption institution on the expansion of tax evasion and the shadow economy. The study examines the relationship between the classical economic model of tax evasion by M. Allingham and A. Sandmo and modern "tax morale" concepts through the lens of the corruption factor. It is systematically substantiated that corruption weakens trust in state institutions, violates the social contract, and reduces the willingness of taxpayers to pay taxes voluntarily. The paper concludes with institutional recommendations aimed at reducing the shadow economy through digitalization, maximizing fiscal transparency, and eliminating corruption-inducing loopholes in tax legislation.

Keywords: shadow economy, corruption, tax evasion, Allingham-Sandmo model, tax morale, tax culture, economic security.

1. КИРИШ (INTRODUCTION)

Глобаллашув ва макроиқтисодий беқарорлик шароитида давлат бюджети даромадларининг барқарорлигини таъминлаш миллий иқтисодий хавфсизликнинг бош мезони ҳисобланади. Бироқ, аксар ривожланаётган ва ўтиш даври иқтисодиётига эга давлатларда солиқлардан бўйин товлаш (tax evasion) ва яширин иқтисодиётнинг (shadow economy) юқори кўлами давлатнинг ижтимоий-иқтисодий функцияларини тўлиқ бажаришига жиддий тўсқинлик қилмоқда.

Яширин иқтисодиётнинг вужудга келиши узоқ вақт давомида фақатгина юқори солиқ юки ва маъмурий тўсиқларнинг маҳсули сифатида баҳолаб келинди. Аммо

замонавий институционал иқтисодиёт назарияси шуни кўрсатадики, коррупция яширин иқтисодиётни ҳаракатлантирувчи ва унга қонуний тус берувчи асосий катализатор ҳисобланади. Коррупция нафақат солиқ идораларининг назорат самарадорлигини пасайтиради, балки фуқароларнинг "солиқ одоби"ни (tax morale) тизимли равишда емиради. Шу нуқтаи назардан, коррупция, солиқлардан қочиш ва яширин сектор ўртасидаги назарий ва математик алоқадорликларни тадқиқ этиш ушбу муаммоларга қарши комплекс чоралар ишлаб чиқиш учун долзарб аҳамият касб этади.

2. АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ (LITERATURE REVIEW)

Солиқлардан бўйин товлаш феноменини иқтисодий моделга солишнинг дебочаси Майкл Аллингем ва Агнар Сандмо (Allingham & Sandmo, 1972) номи билан боғлиқ. Улар Гэри Беккернинг жиноят иқтисодиёти назариясига суяниб, солиқ тўловчини риск остида фойдасини максималлаштирувчи рационал субъект сифатида тасвирлаганлар.[1]

Кейинчалик, Германиялик олим Шнайдер яширин иқтисодиёт ва коррупция ўртасидаги алоқани ўрганиб, ривожланаётган давлатларда улар бир-бирини тўлдирувчи (комплементар), институционал ривожланган давлатларда эса бир-бирининг ўрнини босувчи (субститут) эканлигини аниқлаган.[2] Жонсон ва бошқалар (Johnson et al., 1998) коррупция даражаси юқори бўлган давлатларда корхоналар расмий сектордан яширин секторга ўтиб кетишини "бюрократик босим" модели орқали исботладилар. Торглер ва Фрей (Torgler & Frey, 2007) эса солиқ маъмуриятчилигида коррупциянинг мавжудлиги солиқ одобини тушириб юборувчи энг биринчи психологик омил эканини илгари суришган.

3. ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ (METHODOLOGY)

Тадқиқотда тизимли таҳлил, институционал ёндашув ҳамда математик-иқтисодий моделлаштириш методларидан фойдаланилди. Хусусан, анъанавий Аллингем-Сандмо модели асос қилиб олиниб, унга коррупция (пора бериш ва текширувдан қутилиб қолиш эҳтимоли) ҳамда "солиқ одоби" ўзгарувчилари концептуал даражада интеграция қилинди.

Аллингем-Сандмо моделининг тузилиши:

Рационал солиқ тўловчининг кутилаётган нафлик функцияси ([ ]) қуйидагича ифодаланади:

$$E[U]=(1-p)* U(Y-t*X)+p*U(Y-t*X-\lambda*t*(Y-X))$$

Бу ерда:

- Y – солиқ тўловчининг реал умумий даромади;
- t – расмий солиқ ставкаси;
- X – декларация қилинган даромад миқдори (X < W бўлса, солиқдан қочилган);
- p – солиқ аудити (текшируви) ўтказилиш ва жиноятнинг фош этилиш эҳтимоллиги;

[1] Allingham, M.G. and Sandmo, A. (1972) Income Tax Evasion: A Theoretical Analysis. Journal of Public Economics, 1, 323-338.
[2] IZA DP No. 4182. Corruption and the Shadow Economy: A Structural Equation Model Approach Andreas Buehn Friedrich Schneider (May 2009).

• λ – яширилган даромад суммасига нисбатан қўлланиладиган жарима тарифи (λ > t).

4. ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИ ВА МУҲОКАМА (RESULTS AND DISCUSSION)

4.1. Коррупциянинг Аллингем-Сандмо моделига таъсири трансформацияси

Давлатда коррупция даражаси юқори бўлганда, классик моделдаги иккита энг муҳим экзоген ўзгарувчи — **p** (фош этилиш эҳтимоли) ва **λ** (жазо муқаррарлиги) ўз мазмунини йўқотади. Коррупциялашган тизимда солиқ тўловчи аудитга тушган тақдирда ҳам расмий жарима (π) тўламайди, балки солиқ инспекторига ноқонуний маблағ (пора — **B**) бериш орқали жавобгарликдан қутилиб қолади.

Агар пора миқдори B, расмий жаримадан сезиларли даражада кам бўлса (**B** < λ(Y - X)), солиқ тўловчининг яширин секторда қолишга бўлган рағбати кескин ортади. Бундан ташқари, солиқ инспекторлари пора олиш мақсадида текширув натижаларини сохталаштириши оқибатида реал фош этилиш эҳтимоли (p) амалда нолга тенглашади. Бу эса рационал субъектни ўз даромадларини 100 фоиз яширишга ва тўлиқ яширин иқтисодиётга ўтишга ундайди.

4.2. Коррупция ва "Солиқ одоби" (Tax Morale) деградацияси

Иқтисодий адабиётлардаги "Солиқлардан бўйин товлаш бошқотирмаси" (Tax Evasion Puzzle) шуни кўрсатадики, дунёда текширув эҳтимоли жуда паст бўлса-да, одамлар нега ҳалол солиқ тўлайди? Бунга сабаб — **солиқ одоби (ички виждоний бурч)**. Коррупция мана шу ахлоқий пойдеворни иккита канал орқали вайрон қилади:

1. **Фискал айрибошлаш (Ижтимоий шартнома) канали:** Фуқаро

давлатга солиқни ундан сифатли йўллар, таълим, тиббиёт ва хавфсизлик сотиб олиш учун тўлайди. Ҳукумат коррупцияга ботган тақдирда, солиқ тўловчи ўз маблағлари жамият фаровонлигига эмас, балки мансабдорларнинг бойишига хизмат қилаётганини англаб етади. Натижада, солиқ тўлашдан бўйин товлаш психологик жиҳатдан "қонуний мудофаа" сифатида қабул қилина бошлайди.

2. **Ижтимоий норма ва тақлид канали:** Солиқ одоби қўшнилар ва бошқа тадбиркорларнинг хулқ-атворига қараб шаклланади. Агар бозорда коррупциявий алоқалар эвазига йирик корхоналар солиқдан мутлақо қочиб юргани кузатилса, ҳалол тадбиркорлар рақобатга бардош беролмай, яширин секторга ўтишга мажбур бўладилар.

4.3. Реал сектор криминализацияси ва "Сохта" иқтисодиёт

Коррупция яширин иқтисодиётнинг ичида алоҳида "сохта" (фиктив) иқтисодиётни яратади. Бунда корхоналар хужжатларни сохталаштириш, давлат харидларида нархларни сунъий ошириш (откат тизимлари) орқали реал маҳсулот яратмай, капитални оффшор ҳудудларга олиб чиқиб кетади. Бу жараёнда солиқ идоралари раҳбарларининг коррупциявий ҳимояси (раҳнамолик) яширин секторнинг дахлсизлигини таъминлайди.

4.4. Халқаро тажриба ва эмпирик кузатувлар таҳлили

Халқаро валюта жамғармаси (ХВЖ) ва Коррупцияни қабул қилиш индекси (Corruption Perceptions Index — Transparency International) маълумотлари ўртасидаги ўзаро боғлиқлик назарий моделларни амалда исботлайди. Масалан, Transparency International рейтингида юқори ўринларни эгалловчи (коррупция даражаси жуда паст бўлган) Дания, Янги Зеландия ва Финляндия каби давлатларда "солиқ одоби" (tax morale) энг юқори кўрсаткичга эга бўлиб, бу давлатларда яширин иқтисодиётнинг ЯИМдаги улуши 6–9% дан ошмайди[3].

Аксинча, коррупция индексида қуйи поғоналарда турувчи ривожланаётган давлатларда пора эвазига солиқдан қочиш оддий институционал нормага айланган. Ушбу давлатларда яширин сектор ҳажми ЯИМнинг 40-60 фоизгача (асосан марказий Африка давлатларида) бўлган қисмини ташкил этади. Бу ҳолат иқтисодиётда назорат ва жазо чораларини кучайтириш эмас, балки биринчи навбатда коррупция даражасини пасайтириш яширин секторни жиловлашнинг бош омили эканини кўрсатади.

5. ХУЛОСА ВА ТАВСИЯЛАР (CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS)

Ўтказилган назарий таҳлил шуни кўрсатадики, яширин иқтисодиётни фақатгина солиқ маъмуриятчилигини кучайтириш (текширувларни кўпайтириш ва жарималарни ошириш) орқали қисқартириб бўлмайди. Агар давлат ҳукуматида коррупция даражаси юқори бўлса, назоратнинг кучайтирилиши фақатгина пора миқдорининг ўсишига ва яширин секторнинг янада профессионаллашувига олиб келади.

Мақола хулосаси сифатида яширин иқтисодиёт кўламини камайтириш учун қуйидаги **институционал тавсиялар** илгари сурилади:

1. **Инсон омилини минималлаштириш ва рақамлаштириш:** Солиқ назорати тизимини тўлиқ рақамлаштириш, инспектор ва тадбиркор ўртасидаги тўғридан-тўғри мулоқотни йўқотиш орқали Аллингем-Сандмо моделидаги реал р (фош этилиш)

[3] https://www.visualcapitalist.com/size-of-the-shadow-economy-by-country/

коэффицентини порасиз ошириш, яъни таҳлика-таҳлил тизимидан унумли фойдаланиш.

2. **Фискал шаффофликни таъминлаш:** Бюджет маблағларининг сарфланиши устидан жамоатчилик назоратини кучайтириш. Бу солиқ тўловчиларда фискал айрибошлаш туйғусини ва солиқ одобини (tax morale) тиклайди.

3. **Коррупцияга қарши экспертиза:** Солиқ қонунчилигидаги бўшлиқлар ва мансабдор шахсларга кенг ваколат берувчи нормаларни (коррупциоген омилларни) минималлаштириш.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР (REFERENCES)

1. Allingham, M. G., & Sandmo, A. (1972). Income tax evasion: A theoretical analysis. Journal of Public Economics, 1(3-4), 323-338.
2. Schneider, F. (2002). Size and measurement of the informal economy in 110 countries worldwide. World Bank mimeo.
3. Johnson, S., Kaufmann, D., & Zoido-Lobaton, P. (1998). Regulatory discretion and the unofficial economy. The American Economic Review, 88(2), 387-392.
4. Torgler, B., & Frey, B. S. (2007). Tax morale and conditional cooperation. Journal of Tax Research, 5(1), 136-159.
5. Ўзбекистон Республикасининг «Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида»ги Қонуни, 2017 йил 3 январь.
6. Transparency International. (2025). Corruption Perceptions Index 2024. Transparency.org.
7. Alm, J., & Torgler, B. (2006). Culture differences and tax morale in the United States and Europe. Journal of Economic Psychology, 27(2), 224-246.
8. IMF. (2024). Explaining the Shadow Economy: Measures, Causes, and Consequences. IMF Working Papers.